

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 30ΗΣ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 1975

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟΝ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ Κ. ΠΑΝ. Ι. ΖΕΠΟΥ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ 1975

ΑΝΑΤΥΠΟΝ ΕΚ ΤΩΝ ΠΡΑΚΤΙΚΩΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ, ΤΟΜ. 50 (1975)

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟΝ

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 30ΗΣ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 1975

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΠΑΝ. ΖΕΠΟΥ

ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟΝ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ Κ. ΠΑΝ. Ι. ΖΕΠΟΥ

Πολυσυζητημένον ἀλλὰ καὶ πάντοτε πολυσυζητούμενον εἶναι τὸ πρόβλημα τῆς σχέσεως τῆς Ἐλευθερίας καὶ τοῦ Δικαίου. Εἶναι δὲ τοῦτο εὐνόητον, διότι ἀμφότερα ταῦτα, τόσον ἡ Ἐλευθερία, ὅσον καὶ τὸ Δίκαιον, εἶναι ἀξίαι συνυφασμέναι πρὸς τὸν Λόγον, πρὸς τὴν Ἠθικὴν, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν κοινωνικὴν ζωὴν τῶν ἀνθρώπων, ἀξίαι σημασίας ἀπολύτου δι' αὐτὴν ταύτην τὴν ὑπαρξιν τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ καὶ διὰ τὰς σχέσεις αὐτοῦ πρὸς τοὺς συναθρώπους του εἰς τὸν ὀργανωμένον κοινωνικὸν βίον.

Τὸ πρόβλημα τοῦτο, τὸ πρόβλημα τῆς σχέσεως τῆς Ἐλευθερίας καὶ τοῦ Δικαίου, ἐπέλεξεν ὁ ὀμιλητὴς διὰ σήμερον, ὅτε, συμφώνως πρὸς τὸν Ὄργανισμόν τῆς Ἀκαδημίας, ὁ Πρόεδρος αὐτῆς, ληγούσης τῆς θητείας του, πραγματεύεται, εὐλήπτως δι' ὅλους, θέμα τῆς ειδικότητος αὐτοῦ. Εἶναι δὲ τὸ θέμα τοῦτο, κατὰ τὴν κρίσιν τοῦ ὀμιλητοῦ, πάντοτε ἐπίκαιρον, ἀναφερόμενον εἰς ζητήματα τοῦ ἥθους καὶ τῆς ἐρρόθμου συμβιώσεως τῶν ἀνθρώπων, ἤτοι εἰς ζητήματα πάντοτε ζωντανὰ καὶ φλέγοντα, εἰς τὰ ὅποια δύνανται ἴσως νὰ προστεθοῦν ὀλίγαι ἀκόμη σκέψεις, εἰς ὅσας ἡ σοφία τῶν ἄλλων ἔχει διατυπώσει ἐπὶ αἰῶνας μακρούς, ἀλλὰ καὶ μέχρι τῶν ἡμερῶν μας.

I

Κατὰ τὴν ἀντιμετώπισιν τοῦ προβλήματός μας, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐκκινήσωμεν ἀπὸ τὸν καθορισμὸν τῆς ἐννοίας τῆς Ἐλευθερίας καὶ τῆς ἐννοίας τοῦ Δικαίου, διὰ νὰ ἠμπορέσωμεν ἐν συνεχείᾳ νὰ συγκρίνωμεν τὰ δύο αὐτὰ μεγέθη. Εἶναι δὲ τοῦτο ἀναγκαῖον, διότι, ὅπως εἶναι γνωστόν, καὶ ἡ ἐννοια τῆς Ἐλευθερίας καὶ ἡ ἐννοια τοῦ Δικαίου δὲν εἶναι ἀπηλλαγμένοι ἀμφιβολιῶν.

Ἄν οὕτως ὡς ἐλευθερίαν θεωρήσωμεν τὴν ἀδέσμευτον καὶ ἀνεμπόδιστον συμπεριφορὰν τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ ἀνθρώπου, κατὰ τὸν Ἐπίκτητον (Διατ. IV. 1.1.), «ὄν οὐτ' ἀναγκάσαι ἔστιν οὔτε κωλύσαι οὔτε βιάσασθαι», καὶ «οὐ αἱ ὄρμαι ἀνεμπόδιστοι, αἱ ὀρέξεις ἐπιτευκτικαί, αἱ ἐκκλίσεις ἀπερίπτωτοι», τότε ἡ σχέση τῆς Ἐλευθερίας αὐτῆς πρὸς τὸ Δίκαιον εἶναι ἀνύπαρκτος. Διότι Δίκαιον, κατὰ τὴν ἀπλουστέραν του διατύπωσιν, σημαίνει ρυθμὸν καὶ τάξιν, κατ' ἀκολουθίαν δὲ καὶ περιορισμὸν τῆς ἀνθρωπίνης συμπεριφορᾶς.

Πρέπει, λοιπόν, κατὰ κάποιον ἄλλον τρόπον νὰ συλλάβωμεν τὴν ἐννοίαν τῆς Ἐλευθερίας, διὰ νὰ ἠμπορέσωμεν νὰ τὴν σχετίσωμεν πρὸς τὸ Δίκαιον. Καὶ ὁ ἄλλος αὐτὸς τρόπος δὲν εἶναι ἀνέφικτος. Διότι ὄντως ἡ Ἐλευθερία εἶναι ἀξία, πολὺ σημαντικὴ διὰ τὸ ἄτομον, ἡ ὁποία ὅμως ἀποκτᾷ σημασίαν καὶ εἰς τὴν κοινωνικὴν ζωὴν, εἰς τὴν ὁποίαν κατ' ἀνάγκην τίθενται φραγμοὶ διὰ νὰ περισωθῇ ἡ ἐλευθερία ὄχι μόνον τοῦ ἐνός ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων.

Εἰς τὸ πρόβλημα τῆς σχέσεως Ἐλευθερίας καὶ Δικαίου, Ἐλευθερία εἶναι αὐτή, ἡ «κοινωνικὴ» Ἐλευθερία ἡ ὁποία μᾶς ἐνδιαφέρει. Διότι αὐτὴ καὶ μόνη δύναται νὰ σχετισθῇ πρὸς τὸ Δίκαιον, τὸ ὁποῖον, καθ' ἑαυτό, εἶναι θέλησις καὶ ρυθμὸς καὶ τάξις «κοινωνικὴ». Ἡ ἀδέσμευτος καὶ ἀνεμπόδιστος ἐλευθερία τοῦ ἐνός εἶναι νοητὴ ἴσως διὰ τὸν Θεὸν ἢ καὶ διὰ τὸν μονήρως βιοῦντα Ἄνθρωπον. Διὰ τὸν κοινωνικῶς ὅμως βιοῦντα Ἄνθρωπον, ἡ ἐλευθερία του δὲν δύναται νὰ σημαίνῃ αὐθαρεσίαν, ἀλλὰ παρώθησιν ἐσωτερικὴν ὅπως ἐνεργῇ ἐντὸς τῶν ὁρίων, τὰ ὁποῖα καθιερώνει ἡ κοινωνικὴ ζωὴ καὶ τάξις. Εἰς τὴν κοινωνικὴν ζωὴν

τὰ ἄτομα συμβιοῦν ὄχι ἀπλῶς ὡς μηχανικὸν ἄθροισμα, ἀλλ' ὡς ἰδία λογικὴ καὶ ὀργανικὴ ἐνότης, ἐξωπλισμένη μὲ δεσμοὺς πνευματικούς, οἱ ὅποιοι αὐτομάτως δημιουργοῦν κάποια καθολικὴν κοινωνικὴν συνείδησιν, εἰς τὴν ὁποίαν χωνεύεται καὶ ἡ συνείδησις τοῦ ἀτόμου. Εἰς τὴν κοινωνικὴν οὕτω συμβίωσιν, τὸ καθολικόν, τὸ κοινωνικὸν «ἦθος» εἶναι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον καθορίζει, τὴν ἐλευθερίαν τοῦ καθενός, ἐλευθερίαν ὅμως τὴν ὁποίαν, κατὰ φοράν ἀντίστροφον, διασφαλίζει αὐτὴ αὕτη ἡ κοινωνικὴ συμβίωσις. Κατ' ἄλλην διατύπωσιν, ὁ ἄνθρωπος, ζῶν ἐν κοινωνίᾳ, ἐγκαταλείπει κατ' ἀνάγκην μέρος τῆς ἀτομικῆς του ἐλευθερίας, ἀλλὰ μόνον διὰ νὰ κερδίσῃ περισσοτέραν ἐλευθερίαν ὡς μέλος τῆς κοινωνίας μέσῳ τοῦ καθολικοῦ κοινωνικοῦ ἦθους, μέσῳ τῆς καθολικῆς κοινωνικῆς ἐλευθερίας.

Ἄμεσως ὅμως μετὰ ταῦτα τίθεται τὸ ἐρώτημα, ποία εἶναι αὕτη ἡ ἐλευθερία τὴν ὁποίαν διασφαλίζει ἡ κοινωνία, ἀκριβέστερον τὸ καθολικὸν κοινωνικὸν ἦθος. Διὰ τὴν ἀπάντησιν δ' εἰς τὸ ἐρώτημα αὐτὸ πρέπει νὰ διαστείλωμεν σαφῶς τὴν ἐλευθερίαν τῆς βουλήσεως ἀπὸ τὴν ἐλευθερίαν τῆς δράσεως. Καὶ τοῦτο, διότι τὸ κοινωνικὸν ἦθος, ὡς ἦθος καθολικὸν καλύπτει τὰς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων, οἱ ὅποιοι συζοῦν ὑπὸ ὠρισμένην κοινωνίαν, μόνον εἰς τὴν ἐλευθερίαν τῆς δράσεως, εἰς τὴν ἐλευθερίαν τῆς συμπεριφορᾶς δύναται ν' ἀναφέρεται. Ἡ ἄλλη ἐλευθερία, ἡ αὐτόνομος ἐλευθερία τῆς βουλήσεως, εἶναι ὑπόθεσις ἐνδιαφέροντος μόνον τοῦ ἀτόμου. Τὸ ἄτομον ὅμως κατὰ τὰς σχέσεις του πρὸς τὴν κοινωνίαν ἐνδιαφέρουν, ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐκτίμησιν τῆς ἐλευθερίας του, αἱ πράξεις καὶ αἱ παραλείψεις του, ἐν γένει ἡ συμπεριφορὰ του. Μὲ ἄλλας λέξεις, διὰ τὴν σύλληψιν τῆς ἐννοίας τῆς ἐλευθερίας καὶ τὴν ἐκτίμησιν αὐτῆς ὑπὸ τὸ καθεστῶς τῆς κοινωνικῆς συμβιώσεως, ἐνδιαφέρει μόνον ἡ ἐλευθερία τῆς συμπεριφορᾶς, εἶναι δ' ἀδιάφορος ἡ αὐτόνομος ἐλευθερία τῆς βουλήσεως, τουλάχιστον κατὰ κανόνα. Τὸ συμπέρασμα δ' αὐτὸ μᾶς παρέχει τὴν δυνατότητα συγκρίσεως τῆς ἐλευθερίας αὐτῆς, τῆς ἐν κοινωνίᾳ ἐλευθερίας, πρὸς τὸ Δίκαιον, τὸ ὁποῖον ἐν

πάση περιπτώσει εἶναι φαινόμενον κοινωνικόν, φαινόμενον τὸ ὁποῖον ἀπαντᾶται καὶ προϋποθέτει τὴν κοινωνικὴν συμβίωσιν.

Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐκταθῶμεν εἰς τὴν ἀνάλυσιν τῆς ἐννοίας τοῦ Δικαίου, ἀνάλυσιν πλήρη ἀμφισβητήσεων καὶ ἀμφιβολιῶν, ὡς τοῦτο εἶναι ἐμφανὲς ἀνεκάθευ, ἀφ' ὅτου τὸ Δίκαιον ἐρευνᾶται ὡς συνοδὸς τῆς πορείας τοῦ κοινωνικοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων. Ἴσως ὅμως, κατὰ γενικὴν ἀποδοχὴν, τὸ Δίκαιον δύναται νὰ ὀρισθῆ ὡς ἡ ἑτερόνομος, ἐπιτακτικὴ καὶ ἐξαναγκαστὴ ρύθμισις τῆς κοινωνικῆς τῶν ἀνθρώπων συμβιώσεως. Ὁ δ' ὀρισμὸς αὐτὸς προκύπτει, ὡς φρονοῦμεν ἀναντιρρήτως, ἀπὸ τὴν λογικὴν ἀνάλυσιν καὶ πλοκὴν τῶν κατὰ πάντα χρόνον καὶ εἰς πάντα τόπον ἀπαντωμένων μονίμων, σταθερῶν καὶ οὐσιωδῶν στοιχείων τῆς ἐννοίας τοῦ δικαίου καὶ δὴ καὶ ὡς ἐξῆς :

Τὸ Δίκαιον εἶναι ὄντως ρύθμισις τῆς κοινωνικῆς συμβιώσεως. Ἡ ἐννοια τοῦ Δικαίου προϋποθέτει τὴν κοινωνικὴν συμβίωσιν, τῆς συμβιώσεως δὲ ταύτης ἐκφράζει τὴν ἀναγκαίαν ρύθμισιν. Δίκαιον ἀναφερόμενον εἰς ἓνα καὶ μόνον ἄνθρωπον, ἐκτὸς οἵασδήποτε κοινωνικῆς συμβιώσεως διάγοντα, εἶναι ἀνεπινώητον, ὡς ἀνεπινώητος εἶναι καὶ ὁ ἐν ἀπομονώσει βίος τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ ἐκτὸς πάσης κοινωνικῆς ζωῆς ὑπάρχοντος καὶ βιοῦντος. Τὸ Δίκαιον ὑφ' οἵανδήποτε λογικὴν ἢ νοητικὴν ἐπεξεργασίαν, εἶναι ἐν πάση περιπτώσει ἀναγκαία ρύθμισις τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Ἡ ρύθμισις δ' αὐτὴ ἀποτελεῖ ὄντως Δίκαιον, ὅταν εἶναι ἑτερόνομος καὶ ἐπιτακτικὴ καὶ ἐξαναγκαστὴ, ἦτοι: Ἐτερόνομος, ὅταν δηλαδὴ ἐπιβάλλεται εἰς τοὺς κοινωνικῶς συμβιοῦντας ἀνθρώπους οὐχὶ αὐτονόμως ἐκ τῆς ἀτομικῆς ἐκάστου συνειδήσεως, ἀλλ' ἐξωτερικῶς, «ἐξ αὐθεντίας» κοινωνικῆς ἢ πολιτικῆς, ὡς θέλησις τῆς εἰς κοινωνίαν ἢ πολιτείαν ὀργανουμένης ομάδος. Ἐπιτακτικὴ, ὅταν δηλαδὴ ἡ ἑτερονόμως ἐκδηλουμένη θέλησις δὲν ἀρκεῖται εἰς ἀπλὴν ἐκτίμησιν τῆς ἀνθρωπίνης συμπεριφορᾶς ἂν αὕτη εἶναι ἢ δὲν εἶναι σύμφωνος πρὸς τὴν ἐπιδιωκομένην ρύθμισιν, ἀλλ' ἐπιβάλλει τὴν τοιαύτην συμπεριφορὰν καὶ ἐπιτάσσει τὴν τέλεσιν τῶν συμφώνων ἢ τὴν ἀποχὴν ἀπὸ τῶν μὴ συμφώνων πρὸς τὴν ρύθμισιν ταύτην πράξεων. Τέλος καὶ

έξαναγκαστή, όταν δηλαδή ή έτερόνομος καί έπιτακτική ρύθμισις δύναται καί νά πραγματωθῆ δι' έξαναγκασμοῦ, τοῦ έξαναγκασμοῦ τούτου νοουμένου ὡς άπλῆς ἔστω δυνατότητος έξαναγκασμοῦ τῆς έπιβαλλομένης ρυθμίσεως.

Ἡ τοιαύτη ἔννοια τοῦ Δικαίου προκύπτει μέσω λογικῆς έπεξεργασίας τῶν μονίμων, σταθερῶν καί οὐσιωδῶν στοιχείων, τὰ ὅποια κτῶνται εμπειρικῶς ὑπό τῆς ἀνθρωπίνης συνειδήσεως κατὰ τήν θεώρησιν οἰουδήποτε δικαίου, ἀνεξαρτήτως τόπου καί χρόνου τῆς ἰσχύος του. Παρέχει δ' ἡ ἔννοια αὕτη τήν οὐσίαν τοῦ θετικοῦ δικαίου καθόλου, τοῦ θετικοῦ δικαίου δηλαδή, τοῦ ὁποίου ἡ παράστασις εἶναι μὲν προἶόν λογικῆς ἢ νοητικῆς έπεξεργασίας, ἀλλ' εἶναι καί ἔλλογος σύλληψις καί ἔκφρασις φαινομένου τῆς κοινωνικῆς τῶν ἀνθρώπων συμβιώσεως.

Ἐπὶ τήν ἔποψιν ταύτην, τόσον τὸ θετικὸν δίκαιον, ὅσον καί ἡ κοινωνικὴ ἔλευθερία εἶναι ἔννοιαι καί παραστάσεις φαινομένων κοινωνικῶν. Εἰς τοῦτο δὲ αἱ ἔννοιαι τῆς ἔλευθερίας καί τοῦ δικαίου συγκλίρουν καί σχετίζονται, ὅτι δηλαδή ἀμφοτέραι αὗται εἶναι φαινόμενα κοινωνικά, τὰ ὅποια ὡς τοιαῦτα κατ' ἀνάγκην ὑπόκεινται εἰς περαιτέρω ἀξιολογικὴν ἐκτίμησιν, καθ' ἣν καί σταθμίζονται καί ἐκτιμῶνται, ἀλλὰ καί συγκρίνονται καί ἀλληλεπηρεάζονται.

II

Ἄναγκαῖον καί ἀναπόφευκτον συμπλήρωμα τῆς λογικῆς καί νοητικῆς έπεξεργασίας τοῦ ἀνθρωπίνου συνειδότος ἀποτελεῖ, ὡς γνωστόν, ἡ ἀξιολογικὴ ἐκτίμησις πάσης λογικῶς διαμορφουμένης ἔννοιας καί παραστάσεως. Ἡ τοιαύτη ἀξιολογικὴ θεώρησις τῶν φαινομένων τοῦ κόσμου εἰς τὸν ὁποῖον ζῶμεν εἶναι ἀναπότρεπτος λειτουργία τοῦ ἀνθρωπίνου λογικοῦ, καθ' ἣν ἡ ἀνθρωπίνη συνείδησις ἐκτιμᾷ καί ἀξιολογεῖ τὰ παντὸς εἶδους φαινόμενα κατὰ τήν «ἀξίαν» τοῦ ἠθικοῦ, τοῦ ὠραίου, τοῦ ἀγίου κ. ἄ., ἐν πάσῃ δὲ περιπτώσει καί κατὰ τήν ἀξίαν τῆς δικαιοσύνης καί κατὰ τήν ἀξίαν τῆς ἔλευθερίας. Ἡ τοιαύτη ἀξιολογικὴ θεώρησις ἀποτελεῖ τήν οὐσίαν πάσης «πρακτικῆς» φιλοσοφικῆς ἀναζη-

τήσεως, ἡ ὁποία, ὁμοῦ μὲ τὴν «μεταφυσικὴν» (ἤτοι τὴν ἀναζήτησιν γενικῆς τινος ἐρμηνείας τοῦ κόσμου) καὶ τὴν «θεωρίαν τῆς γνώσεως» (ἤτοι τὴν ἀναζήτησιν τῆς γνώσεως καὶ τῆς ἀληθείας) ἐξαντλεῖ τὴν ὕλην, ἣτις ἀποτελεῖ τὸ ἀντικείμενον τῆς φιλοσοφίας ὅλης. Ὑπὸ τὴν καθολικὴν δὲ ταύτην ἀξιολογικὴν θεώρησιν, τόσον ὁ κόσμος τῆς ἐλευθερίας, ὅσον καὶ ὁ κόσμος τοῦ δικαίου εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐκφύγουν τῆς ἀναποφεύκτου κατ' ἀξίαν διεργασίας των, μὲ ἐπακόλουθον, ὅτι ἡ μὲν κοινωνικὴ ἐλευθερία κατ' ἀνάγκην ἐκτιμᾶται μὲ κριτήριον τὴν ἀξίαν τῆς ἐλευθερίας, τὸ δὲ δίκαιον, τὸ θετικὸν δίκαιον, ἐπίσης κατ' ἀνάγκην ἐκτιμᾶται μὲ κριτήριον τὴν ἀξίαν τῆς δικαιοσύνης.

Ταῦτα πάντα εἶναι συνέπεια τῆς ἐγγενοῦς λειτουργίας τοῦ ἀνθρωπίνου συνειδότος πρὸς κατεύθυνσιν ἀξιολογικὴν. Εἰς τὸ πρόβλημα δὲ τῆς σχέσεως ἐλευθερίας καὶ δικαίου, ἡ ἀναπόφευκτος αὕτη λειτουργία ἔχει, ὡς φρονοῦμεν, συνεπείας πρακτικὰς καὶ διὰ τὴν συσχέτισιν καὶ διὰ τὴν ἀλληλεπίδρασιν τῶν δύο τούτων σημαντικωτάτων διὰ τὸν κοινωνικὸν βίον φαινομένων.

Ἡ ἔννοια οὕτω τῆς κοινωνικῆς ἐλευθερίας, ἄλλως τῆς ἐλευθερίας συμπεριφορᾶς, περὶ τῆς ὁποίας προηγουμένως ἔγινε λόγος, εἶναι ἔννοια, ἃς εἴπωμεν, «θετικὴ», ἡ ὁποία ὅμως κατ' ἀνάγκην ὑπόκειται εἰς ἀξιολογικὴν ἐκτίμησιν μὲ μέτρον κριτήριον τὴν ἀφηρημένην ἀξίαν ἢ ἰδέαν τῆς ἐλευθερίας. Μὲ κριτήριον τὴν ἀξίαν τῆς ἐλευθερίας, τὸ ἀνθρώπινον συνειδὸς ἐκτιμᾷ, σταθμίζει καὶ κρίνει, ἐὰν ἡ ἰσχύουσα κοινωνικὴ, ἄλλως θετικὴ, ἐλευθερία ὄντως ταυτίζεται ἢ τοῦλάχιστον προσεγγίζει τὴν ἰδανικὴν ἀξίαν τῆς ἐλευθερίας. Ἡ αὕτη δὲ λογικὴ διαδικασία ἀκολουθεῖται ἀναγκαίως καὶ εἰς τὸν κόσμον τοῦ δικαίου, ὅπου ἐπίσης ἡ ἔννοια τοῦ κοινωνικοῦ φαινομένου τοῦ θετικοῦ δικαίου κατ' ἀνάγκην ὑπόκειται εἰς ἀξιολογικὴν ἐκτίμησιν μὲ μέτρον κριτήριον τὴν ἀφηρημένην ἀξίαν ἢ ἰδέαν τῆς δικαιοσύνης.

Ἡ τοιαύτη ἀξιολογικὴ θεώρησις εἶναι ἀναγκαία, διὰ νὰ καταστήθῃ δυνατὴ ἡ στάθμισις, τόσον τῆς κοινωνικῆς, τῆς θετικῆς, ἐλευθερίας, ὅσον καὶ τοῦ θετικοῦ δικαίου μὲ κριτήριον ἀντικειμενικόν, ἀλλὰ καὶ

διὰ τὰ ἐκτιμηθῆ ἂν ὄντως ἐκάτερον τούτων, ἤτοι τόσον ἢ ἐλευθερία ὅσον καὶ τὸ δίκαιον, τείνη πρὸς τὴν ἀντίστοιχον ἐκάστου ἀξίαν, ἤτοι πρὸς τὴν ἀξίαν τῆς ἐλευθερίας καὶ πρὸς τὴν ἀξίαν τῆς δικαιοσύνης. Καὶ εἶναι ἡ ἀξιολογικὴ αὕτη θεώρησις ἀναγκαία, πλὴν ἄλλων, ἐν τέλει καὶ διὰ τὰ κριθῆ, ἐὰν τόσον ἢ ἐλευθερία, ὅσον καὶ τὸ δίκαιον ὄντως ἐξυπηρετοῦν τὸν τελικόν των σκοπόν, ἤτοι τὴν «τελείωσιν» τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ, τοῦ ὁποίου πᾶσα κοινωνικὴ ἐλευθερία καὶ πᾶν θετικὸν δίκαιον ἀποτελοῦν ἐκδήλωσιν καὶ φορέα.

Μετεπηδήσαμεν μὲ τοὺς συλλογισμοὺς αὐτοὺς ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν θετικῶν φαινομένων τῆς κοινωνικῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ θετικοῦ δικαίου εἰς τὸν κόσμον τῶν ἀξιῶν, ἀλλὰ κατὰ τὸν τρόπον αὐτόν, τολμῶ τὰ πιστεύω, εὐχερέστερον προσεγγίζομεν εἰς πρακτικώτερα συμπεράσματα.

Διότι ὄντως, εἰς τὸν κόσμον τῶν ἀξιῶν, ἡ ἀξία τῆς ἐλευθερίας καὶ ἡ ἀξία τῆς δικαιοσύνης συμπλέκονται, ὅπως εἰς τὸν κόσμον αὐτόν συμπλέκονται καὶ πᾶσαι αἱ ἄλλαι δυναταὶ ἀξίαι, εἰς τρόπον ὥστε ἀπὸ τὴν πλοκὴν αὐτὴν τὰ προκύπτει ἡ γενικὴ ἰδέα τῆς Ἀρετῆς καὶ τοῦ Ἠθους, μέσῳ δ' αὐτῶν καὶ ἡ γενικὴ ἰδέα τοῦ ἰδανικοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ. Χωρὶς δὲ τὰ εἶναι ἀνάγκη τὰ ἀποδυθῶμεν εἰς ἄλλας θεωρητικὰς ἀναλύσεις, δύναται τὰ σημειωθῆ εἰδικῶς διὰ τὴν ἐλευθερίαν καὶ διὰ τὴν δικαιοσύνην ὅτι αἱ ἀξίαι αὗται ἀποκτοῦν ἄμεσον ἐπαφὴν εἰς τὸν κόσμον τῆς πλοκῆς τῶν πλειόνων ἀξιῶν, κατ' ἀκολουθίαν δὲ καὶ δυνατότητα συγκρίσεως καὶ ἀλληλεπιδράσεως, συγκρίσεως ὁμοῦ καὶ ἀλληλεπιδράσεως, αἵτινες, ἐκ τοῦ κόσμου τῶν ἀξιῶν παρεκτείνονται καὶ εἰς τὸν προσιτώτερον κόσμον τῶν κοινωνικῶν φαινομένων, τῆς ἀντιστοίχου κοινωνικῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ ἀντιστοίχου θετικοῦ δικαίου.

Κατ' ἄλλην διατύπωσιν, εἰς τὸν κόσμον τῶν ἀξιῶν ὑφίσταται στενὴ συνάρτησις καὶ ἀλληλεπίδρασις τῶν ποικίλων ἀξιῶν, τείνουσα καὶ ἐπιτυγχάνουσα τὴν πλήρη ἐν τῇ ἀνθρώπινῃ συνειδήσει ἐναρμόνισιν αὐτῶν κατὰ τὸ ἰδεῶδες τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ. Ὅθεν καὶ ἡ ἀμοιβαία τῶν ἀξιῶν τούτων συνάρτησις καὶ ἐπίδρασις, ὡς ἔκφρασις τῆς

ἀναποφεύκτου ἁρμονίας καὶ τοῦ ἰδεώδους τοῦ ὅλου ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ, κατ' ἀνάγκην ἀποτυποῦται, ἔστω καὶ ἐμμέσως διὰ τῶν ἀντιστοιχῶν ἀξιῶν τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς δικαιοσύνης, ὡς συνάρτησις καὶ ἐπίδρασις ἑκατέρας τῶν ἀξιῶν αὐτῶν ἐπὶ τε τῆς κοινωνικῆς (τῆς θετικῆς) ἐλευθερίας καὶ τοῦ θετικοῦ δικαίου.

Ἐμμέσως οὕτω διὰ τῆς ἀξίας τῆς δικαιοσύνης ἢ ἀξία τῆς ἐλευθερίας ἐπιδρᾷ ἐπὶ τοῦ θετικοῦ δικαίου καὶ ἀντιστοίχως ἐμμέσως διὰ τῆς ἀξίας τῆς ἐλευθερίας ἢ ἀξία τῆς δικαιοσύνης ἐπιδρᾷ ἐπὶ τῆς κοινωνικῆς (τῆς θετικῆς) ἐλευθερίας. Ἀποτέλεσμα δὲ τούτων εἶναι, ὅτι ὁ καθ' ἑαυτὸν αὐτοτελὴς κύκλος τῆς κοινωνικῆς ἐλευθερίας τέμνει καὶ εἰσβάλλει εἰς τὸν κύκλον τοῦ θετικοῦ δικαίου καὶ ἀντιστρόφως, εἰς τρόπον ὥστε τελικῶς καὶ τὸ δίκαιον νὰ διαπνέεται ὑπὸ ἀρχῶν τῆς κοινωνικῆς ἐλευθερίας καὶ ἡ κοινωνικὴ ἐλευθερία νὰ διατρέχεται καὶ νὰ προσδιορίζεται ὑπὸ ἀρχῶν τοῦ θετικοῦ δικαίου.

Ἀξία τῆς ἐλευθερίας καὶ ἀξία τῆς δικαιοσύνης εἶναι προϊόντα τοῦ Λόγου καὶ τοῦ Νοῦ, εἶναι ἀμφότερα, ὅπως ὀρθῶς ἔχει λεχθῆ, ἡ πρώτη αἰτία καὶ ὁ οὐσιαστικὸς νόμος τῆς ζωῆς τοῦ πνεύματος, ἀνεξάρτητοι ἀπὸ τὸ φύσει ὑπάρχον, ἀνεξάρτητοι ἀπὸ τὸν ὄντως ὑπάρχοντα κόσμον, ἄλλως ἀπὸ τὴν «ἀνάγκην» κατὰ τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ Πλάτωνος. Ἀξία τῆς ἐλευθερίας καὶ ἀξία τῆς δικαιοσύνης ὑπάρχοντες μόνον ὡς γεννήματα τῆς γνώσεως καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου λογικοῦ. Εἰς τὸν κοινωνικὸν ὅμως βίον ἐκφράζονται ὑπὸ μορφῆν ἄλλην, ἐκφράζονται ὑπὸ τὴν μορφῆν τῶν ἀντιστοιχῶν κοινωνικῶν φαινομένων, ἤτοι ἡ μὲν ἀξία τῆς ἐλευθερίας ὑπὸ τὴν μορφῆν τῆς κοινωνικῆς ἢ θετικῆς ἐλευθερίας, ἡ δ' ἀξία τῆς δικαιοσύνης ὑπὸ τὴν μορφῆν τοῦ θετικοῦ δικαίου. Μέσω δὲ τῶν κοινωνικῶν τούτων μορφῶν καὶ φαινομένων ἀποκτοῦν τὴν οὐσιαστικὴν ὑπόστασιν αὐτῶν μὲ ἀνάκλασιν τῶν ἀντιστοιχῶν ἀξιῶν των, ἐκ τοῦ κόσμου τῶν ἀξιῶν. Κατὰ τὸν τρόπον αὐτόν, τὰ κοινωνικὰ φαινόμενα τῆς θετικῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ θετικοῦ δικαίου, φαινόμενα καθ' ἑαυτὰ πράξεως καὶ ἐνεργείας, διατρέχονται ἀπὸ τὸν νοητὸν κόσμον τῶν ἀντιστοιχῶν των ἀξιῶν. Καὶ ἡ πλοκὴ καὶ ἀμοιβαία αὐτῶν ἐπίδρα-

σις εἶναι ἀναπόφευκτος, ὅπως ἀναπόφευκτος εἶναι, ὡς ἐξετέθη, καὶ ἡ πλοκὴ καὶ ἀλληλεπίδρασις τῶν ἀντιστοιχῶν των ἀξιῶν εἰς τὸν νοητὸν κόσμον τῶν ἀξιῶν. Εἶναι δ' ἡ διαδικασία αὕτη ἀπαραίτητος, πλὴν ἄλλων καὶ διὰ τὴν προσεγγίσωμεν τὴν Ἀρετὴν. Διότι, διὰ τὴν ὑπάρξην Ἀρετῆς, δὲν ἀρκεῖ μόνη ἢ εἰς τὸν κόσμον τῶν ἀξιῶν κατευθυνομένη θέλησις, ἀλλὰ χρειάζεται καὶ προᾶξις καὶ ἐνάρετος κοινωνικὴ συμπεριφορά, ὅπως αὐτὸ, ἔστω καὶ ὑπὸ ἄλλον συνειρμὸν σκέψεων, ἔχει διατυπώσει ἐπιγραμματικῶς ὁ Ἀριστοτέλης: «ἀμφισβητεῖται, πότερον κυριώτερον τῆς ἀρετῆς, ἢ προαίρεσις ἢ αἱ πράξεις, ὡς ἐν ἀμφοῖν οὐσης· τὸ δὴ τέλειον δῆλον ὡς ἐν ἀμφοῖν ἂν εἴη· πρὸς δὲ τὰς πράξεις πολλῶν δεῖται καὶ ὅσῳ ἂν μείζους ὦσι καὶ καλλίους πλειόνων» (Ἠθικ. Νικομ. 1178a 34 ἐπ.).

III

Τὸ οὐσιαστικὸν συμπέρασμα τῆς προηγηθείσης ἀναλύσεως δύναται νὰ διατυπωθῇ ὡς ἑξῆς :

Τὰ κοινωνικὰ φαινόμενα τῆς θετικῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ θετικοῦ δικαίου σταθμίζονται μὲ κριτήριον τὴν ἀντίστοιχον ἐκάστον τούτου ἀξίαν, ἥτοι τὴν ἀξίαν τῆς ἐλευθερίας καὶ τὴν ἀξίαν τῆς δικαιοσύνης. Ἡ πλοκὴ ὅμως τῶν ἀξιῶν αὐτῶν εἰς τὸν νοητὸν κόσμον ὅλων τῶν ἀξιῶν ὁδηγεῖ εἰς ἀμοιβαίαν αὐτῶν ἐπίδρασιν, ἣτις ἐν τῇ πράξει ἀποτυπῶνται εἰς τὴν ἀλληλεπίδρασιν τῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ δικαίου, ὡς φαινομένων κοινωνικῶν. Ἀποτέλεσμα δὲ τῆς ἀλληλεπιδράσεως αὐτῆς εἶναι ὅτι καὶ τὸ θετικὸν δίκαιον προσλαμβάνει στοιχεῖα ἐλευθερίας ὅπως καὶ ἡ ἐλευθερία διαμορφώνεται μὲ στοιχεῖα δικαίου.

Τὸ θεώρημα εἶναι κατὰ τὴν σύλληψιν ἀπλοῦν ὑπὸ τὴν ἀναπόφευκτον, ὡς ἐξετέθη, διαδικασία τῆς ἀξιολογήσεως τῶν κοινωνικῶν φαινομένων. Τὸ θεώρημα ὁμοίως αὐτὸ ἀποδεικνύεται, ὡς φρονοῦμεν, καὶ εἰς τὴν προᾶξιν ἀκριβές. Διότι ὄντως, εἰς τὴν προᾶξιν καὶ τὸ θετικὸν δίκαιον περιέχει στοιχεῖα ἐλευθερίας καὶ ἡ κοινωνικὴ ἐλευθερία περιέχει στοιχεῖα δικαίου.

Εἰς τὸ θετικὸν οὕτω δίκαιον ἢ παρουσία τῆς ἐλευθερίας εἶναι ἐμφανῆς εἰς ποικίλας διατάξεις εἴτε τοῦ δημοσίου εἴτε τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου. Ἄρκει πρὸς τοῦτο νὰ σημειώσωμεν ὅλως ἐνδεικτικῶς ἐκ τοῦ δημοσίου μὲν δικαίου τὴν κατοχύρωσιν τῶν λεγομένων θεμελιωδῶν ἀτομικῶν δικαιωμάτων τῆς ἐλευθερίας τῆς προσωπικότητος, τῆς ἐλευθερίας τῆς συνειδήσεως καὶ τῆς θρησκείας, τῆς ἐλευθερίας τοῦ συνέρχεσθαι καὶ τοῦ συνεταιρίζεσθαι, τῆς ἐλευθερίας τῆς ἐκφράσεως τῶν στοχασμῶν καὶ ἄλλων πολλῶν, ἐκ τοῦ ἰδιωτικοῦ δὲ δικαίου τὴν προστασίαν τοῦ δικαιώματος τῆς προσωπικότητος, τὴν κατοχύρωσιν τῆς ἐλευθερίας τῆς δηλώσεως τῆς βουλήσεως καὶ τῆς λεγομένης ἐλευθερίας τῶν συμβάσεων, τῆς ἐλευθερίας διαθέσεως μετὰ θάνατον τῆς περιουσίας τοῦ ιδιώτου, ὡς καὶ γενικῶς πάσης ἄλλης ἐλευθερίας, ἣτις καταλείπεται εἰς τὸν ἐννόμως βιοῦντα καὶ συναλλασσόμενον ὑπὸ τὰς ἐπιτρεπτικὰς διατάξεις οἰουδήποτε ἰσχύοντος δικαίου.

Ἐξ ἐτέρου ὅμως, καὶ εἰς τὴν θετικὴν, τὴν κοινωνικὴν ἐλευθερίαν ἢ παρουσία τοῦ δικαίου εἶναι ἐξ ἴσου ἐμφανῆς ὑπὸ τὴν μορφήν φραγμῶν, οἵτινες ἐξ ἐκτιμήσεων κοινωνικῶν καθιερόνονται πρὸς περιορισμὸν τῆς ἐλευθέρας συμπεριφορᾶς τῶν ἐν κοινωνίᾳ βιούντων ἀνθρώπων. Ἄρκει δὲ πρὸς ἀπόδειξιν αὐτοῦ νὰ σημειώσωμεν καὶ ἐν προκειμένῳ ὅλως ἐνδεικτικῶς τὰς ὑπὸ πᾶν θετικὸν δίκαιον καθιερουμένας διατάξεις περὶ συστατικοῦ τύπου τῶν δικαιοπραξιῶν, τὰς διατάξεις περὶ τῶν νομίμων περιορισμῶν τῆς κυριότητος, τὰς διατάξεις περὶ τῶν προϋποθέσεων καὶ τῶν κωλυμάτων τοῦ γάμου, τὰς διατάξεις περὶ τῆς ἀναγκαστικῆς κληρονομικῆς διαδοχῆς, ἐν γένει πάσας τὰς διατάξεις τοῦ λεγομένου ἀναγκαστικοῦ δικαίου, τέλος καὶ ἐπὶ πᾶσι τὰς διατάξεις περὶ ἀπαγορεύσεως τῆς καταχρηστικῆς ἀσκήσεως τῶν δικαιωμάτων.

Ἐπὶ τὴν ἐποψιν ταύτην, ὑπὸ τὴν ἐμπειρικὴν δηλαδὴ θεώρησιν τῶν φαινομένων τῆς τε κοινωνικῆς ἢ θετικῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ θετικοῦ δικαίου, τὸ μὲν δίκαιον δὲν νοεῖται ἄνευ ἐλευθερίας, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐλευθερία εἶναι ἀδιανόητος ἄνευ φραγμῶν τιθεμένων ὑπὸ τοῦ δικαίου.

Εἶναι δὲ τοῦτο αὐτονόητον, διότι εἰς οἵανδήποτε ὠργανωμένην κοινωνικὴν ομάδα ὁ ἄνθρωπος ζῆ καὶ δύναται νὰ ζῆ ἐλευθέρως μόνον κατὰ τὸ μέτρον καὶ μόνον ἐντὸς τῶν ὁρίων, τὰ ὅποια θέτει ἡ καθολικὴ κοινωνικὴ συνείδησις, ἄλλως τὸ καθολικὸν κοινωνικὸν «ἦθος». Ἐλευθερία ἄνευ τῶν ἐκ τοῦ δικαίου φραγμῶν, ἐλευθερία ἀνεμπόδιστος καὶ ἀδέσμευτος, νοητὴ ἴσως εἰς τὸν ἀφηρημένον κόσμον τῶν ἀξιῶν καὶ βεβαίωσις τῆς ἀρετῆς εἰς τὸν ἀφηρημένον κόσμον τοῦ Λόγου, εἶναι ἀδιανόητος ὑπὸ τὴν κοινωνικὴν συμβίωσιν, ὅπου ἐπιβάλλεται ὁ ρυθμὸς καὶ ἡ τάξις, ρυθμὸς καὶ τάξις, ἐκφραζομένη μὲν καὶ κατ' ἄλλους τρόπους, οἷον καὶ διὰ τῆς κοινωνικῆς ἠθικῆς καὶ διὰ τῆς ἐθιμοτυπίας, πραγματοποιμένη ὅμως κατ' ἐξοχὴν διὰ τοῦ δικαίου, ὡς τοῦ ἀποτελεσματικωτάτου ρυθμοῦ τῆς κοινωνικῆς συμβιώσεως.

Συμπέρασμα τούτων πάντων εἶναι, ὅτι ἐλευθερία δὲν δύναται νὰ ὑπάρχη ἄνευ δικαίου, διότι ἄλλως θὰ εἶχομεν χάος καὶ αὐθαιρεσίαν. Ἄλλὰ καὶ δίκαιον δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἄνευ ἐλευθερίας, διότι ἄλλως θὰ ὠδηγούμεθα εἰς ἀπλοῦν καὶ ἀπαράδεκτον αὐτοματισμὸν εἰς τὴν κοινωνικὴν συμβίωσιν, νοητὸν ἴσως ὑπὸ σύστημα τυραννίδος, ἀπαράδεκτον ὅμως ὑπὸ σύστημα ἰσότητος καὶ ἰσονομίας. Δίκαιον τὸ ὅποῖον καταπνίγει τὴν ἐλευθερίαν εἶναι ἀπαράδεκτον. Ἀπαράδεκτος ὅμως εἶναι καὶ ἡ ἄνευ ἐννόμων φραγμῶν ἐλευθερία, ἡ ἀσύδοτος δηλαδὴ ἐλευθερία.

Δύναται λοιπὸν ἤδη νὰ λεχθῆ ὅτι ὀρθῶς ὁ Ἐγελος ὑπεγράμμισεν εἰς τὴν Φιλοσοφίαν τοῦ Δικαίου του (§ 29), ὅτι τὸ δίκαιον εἶναι ἡ οὐσία τῆς ἐλευθερίας. Ὄρθως ὅμως συνεπλήρωσαν τὸν ἀφορισμὸν αὐτὸν πολλοὶ μεταγενέστεροι καὶ σύγχρονοι φιλόσοφοι τοῦ δικαίου, δεχόμενοι ὅτι καὶ ἡ ἐλευθερία εἶναι ἡ οὐσία τοῦ δικαίου.

Ἐλευθερία καὶ δίκαιον εἶναι οὕτω δυνάμεις ἰσόρροποι, μεγέθη ἴσα, τὰ ὅποια, ὡσάκις ἰσοσταθμίζονται, βεβαιώνουν τὴν ὑπαρξιν τῆς ἀρετῆς εἰς τὸν κοινωνικὸν βίον. Ἡ ἰσοστάθμισις τῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ δικαίου εἶναι ἡ κατάφασις τῆς ἀρετῆς αὐτῆς, ἀλλὰ καὶ ὁ μοναδικὸς δρόμος ὅστις δύναται νὰ ὀδηγῆ εἰς πραγμάτωσιν τῆς εἰς τὸν κοινωνι-

κὸν βίον ἐπιδιωκομένης ὁμαλότητος. Ἡ δ' ὑπὸ τὴν ἔποψιν ταύτην ἀξιουμένη ἰσοστάθμισις ἀποτελεῖ τὸ καίριον πρόβλημα κατὰ τὴν ὀργάνωσιν τῆς λειτουργίας πάσης καὶ οἴασδήποτε κοινωνικῆς ἢ πολιτικῆς ομάδος. Πρόβλημα τὸ ὁποῖον κατ' οὐσίαν εἶναι πρόβλημα πολιτικόν, ἀκριβέστερον πρόβλημα τῆς ἀκολουθητέας πολιτικῆς κατὰ τὴν καθιέρωσιν τῶν κανόνων τοῦ δικαίου εἰς πᾶσαν πολιτείαν, κατὰ τρόπον ὥστε διὰ τῶν κανόνων αὐτῶν νὰ μὴ συνθλίβεται ἡ ἐλευθερία, ἀλλ' αὕτη νὰ περισώζεται ἀκμαία ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ ἰδανικοῦ κράτους δικαίου, ἐντὸς τῶν ὁρίων, τὰ ὁποῖα ἐπιβάλλει τὸ ἐλεύθερον καὶ δίκαιον καθολικὸν κοινωνικὸν ἢ πολιτικὸν ἦθος. Τὸ κοινωνικὸν ἢ πολιτικὸν ἦθος, τὸ ὁποῖον δύναται νὰ πραγματοποιῆται εἰς πᾶσαν κοινωνικὴν ἢ πολιτικὴν ομάδα, κατὰ τὸ πρότυπον τῶν ὀραματισμῶν τοῦ Πλάτωνος, ὅστις εἰς τὴν Πολιτείαν του ἐνέταξε τὴν δικαίαν ψυχὴν τοῦ ἐλευθέρου καὶ ἐναρέτου πολίτου ἐντὸς τῶν κόλπων τῆς δικαίας πόλεως, τῆς κατὰ δικαιοσύνην δηλαδὴ ὀργανουμένης ἐλευθέρας πολιτείας.

Ἐλευθερία ἐν δικαίῳ καὶ δίκαιον ἐν ἐλευθερίᾳ σημαίνει οὕτως ἰσότητα, ἰσονομίαν καὶ ὄντως κοινωνικὴν ἢ πολιτικὴν ἐλευθερίαν. Ἐλευθερία καὶ δίκαιον δὲν ἀντιμάχονται, ἀλλὰ συμπορεύονται καὶ ἀλληλοσυμπληροῦνται. Εἶναι ἀμφότεραι ἔννοιαι καθοριστικαὶ τοῦ ἐναρέτου κοινωνικοῦ βίου. Εἶναι ἀμφότεραι προβολὴ τῆς γενικωτάτης οὐσίας τῆς Ἠθικῆς καὶ τοῦ Πολιτισμοῦ εἰς τὸν κόσμον τῶν κοινωνικῶν φαινομένων. Καὶ ὡς τοιαῦται, ὅταν ἐπηρεάζονται ἀμοιβαίως καὶ ἰσοσταθμίζονται, ὁδηγοῦν εὐθέως εἰς πραγμάτων τῆς Ἀρετῆς, τῆς ἐν Ἐλευθερίᾳ καὶ Δικαιοσύνῃ ἀρετῆς πάσης.